

Kentsel Katmanlaşma Bağlamında Kent, Biçim ve Değişim: Askeri-Mimari Fonksiyonundan Çarşı'ya; Kayseri Dışkale

Nihan Muş Özmen¹, Özlem Kevseroğlu²

Özet

Kayseri kenti, geçmişten günümüze kadar ticaret yollarının üzerinde şekillenmiş bir kent olarak, kuzey-güney aksında doğal eşiklere sahip olduğu için, doğu-batı aksında yayılım göstermiştir. Kentin geçmişi yaklaşık 6000 yıl öncesine dayanmaktadır. Merkez konumundaki Dış Kale ise 1500 yıldır yerleşilen bir alan olarak, birçok topluma ev sahipliği yapmıştır. Şehrin kalesi, günümüze kadar gelen eski varlığı ve sonradan yapılan ekleriyle iki kısımdan ibarettir. Biri, günümüzde fiziksel süreksizliğe uğramış dış şehir sur ve burçlarından oluşan Dış Kale, diğeri ise İç Kale denilen, uzunluğu doğu-batı yönünde yer alan ve bugün hala surlarının büyük oranda fiziksel olarak sürekliliği bulunan kısımdır. İç Kale Orta Çağ'dan günümüze kadar askeri, konut, ticaret, sosyo-kültürel alan olarak çeşitli işlevleri barındırmıştır. Bu çalışmada, Kayseri kentinin önemli bir askeri-mimari yapısı olan Dış Kale'nin fiziksel sınırı çalışma sınırı alınmak suretiyle geçmişten günümüze kadarki tarihsel süreçte uğramış olduğu morfolojik ve fonksiyonel değişimlerin incelenmesi ve bu değişimlerin çeşitli temsil araçları ile ortaya konulması hedeflenmiştir. Geçmişten günümüze kadarki süreç iki ana aşamada incelenmiştir. 20. Yüzyıl kentleşme dinamikleri ve planlama anlayışı öncesi süreç, arşiv kayıtları, yazılı yayınlar, seyahatnameler, fotoğraflar, gravürlerle; sonraki süreç ise 1923-1950 arası Oelsner-Aru Planı, 1950-1980 arası Taşçı Planı, 1980-2000 Topaloğlu-Berksan Planı ve günümüzle arasındaki farklılıklar hava fotoğrafları, uydu görüntüleri ve kolektif hafıza verileri çakıştırılarak Dış Kale'deki biçimsel ve işlevsel değişimin ortaya konulması amaçlanmıştır. Çalışma kapsamında kentin odağı olan Dış Kale sınırlarının hem tarihsel bağlamdaki morfolojik dönüşümü ve katmanlı yapısı hem de Kayseri'nin kentsel ve mekânsal olarak büyümesinden doğan sosyo-politik baskıları ile oluşan değişim süreci kronolojik ve analitik bir bakış açısıyla belgelenmiş ve bundan sonraki çalışmalara bir inceleme ve değerlendirme yazısı olarak ele alınmak istenmiştir. Çalışma sonucunda, Kayseri kentinin Orta Çağ'dan beri süregelen kompakt yerleşme formunu 20. yüzyılın ortalarına kadar koruduğunu, sonrasında ulaşım ağı ve yeniliklere ilişkin doğu-batı aksında lineer bir şekilde, tek bir tarihi odaktan gelişerek yayıldığını, fakat kent merkezinin zaman içerisinde uğramış olduğu fiziksel değişimlere rağmen merkez özelliğini koruduğunu söyleyebilmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Kale kent, Kayseri, Kent morfolojisi, Kentsel gelişim, Kentsel katmanlaşma

1. Giriş

Orta Anadolu'da yer alan Kayseri ili, her çağda önemli ticari ve askeri yolların kesişim noktasında yer almıştır. Asur Ticaret Kolonilerinin kenti ve Kapadokya'nın Roma Dönemi'nde başkent niteliğinde olması, Selçuklu Devleti'nin önemli kentleri arasında yer alması, Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi'nde kente yapılan yatırımlar bu tarihi kentin geçmişten günümüze kadar yerleşim yeri olarak sürekliliğini sağlamıştır. Akok (1976), Doğu Roma Dönemi boyunca bir kent haline gelen İç Kale ve çevresinin küçük çapta bile olsa daha öncelerde de yerleşim yeri olarak tercih edildiğini, kalenin birkaç kilometre ötesinde yer alan Gültepe Höyüğü'nün bu görüşü desteklediğini belirtmektedir. Anadolu'da, M.Ö. VII. yüzyılda ilk düzenli yol sisteminin kurulmasından itibaren, yol güzergâhların kesiştiği bir noktada yer alan Kayseri, doğu ile batıyı bağlayan ana arterde tek bir merkez etrafında gelişmiştir (Eravşar, 2000). Kentin merkezinde yer alan Kayseri Kalesi'ne ait ilk

¹ Öğr. Gör., Abdullah Gül Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, nihan.mus@agu.edu.tr.

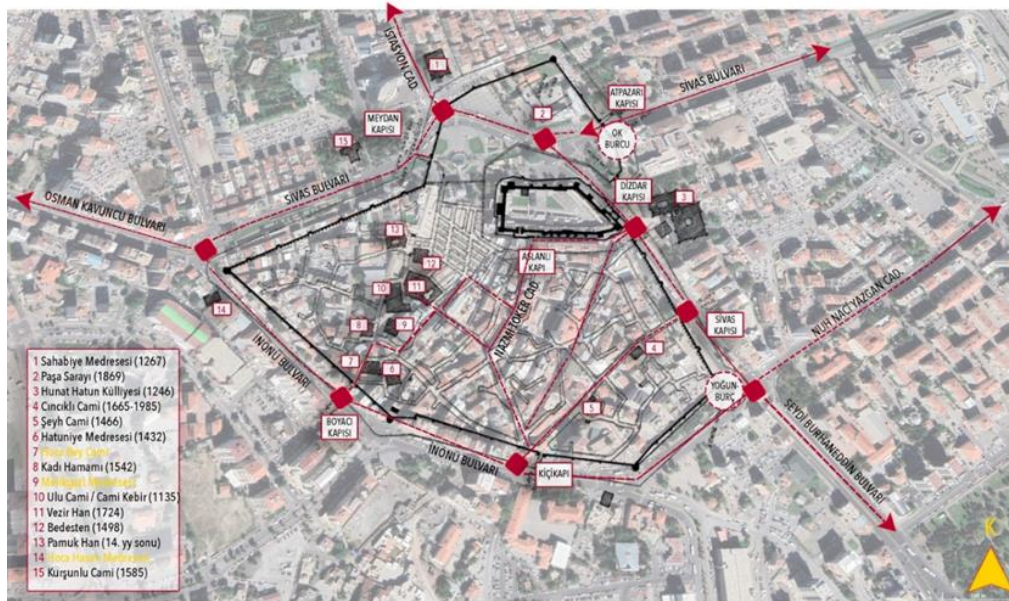
² Dr. Öğr. Üyesi., Abdullah Gül Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, ozlem.kevseroglu@agu.edu.tr.

bilgilere M.S. 3. yüzyılda İmparator Gordianus dönemindeki sikkelerde rastlandığı görülmektedir. Kronolojik olarak Romalılar'dan başlayarak Bizanslılar, Danişmentliler, Selçuklular, Dulkadiroğulları, Karamağulları ve Osmanlılar tarafından Kayseri Kalesi'nin iç ve dış surlarının bakım ve tadilatlarının yapıldığı aktarılmaktadır. Dış surların bir kısmı ve iç surların önemli bir bölümünün günümüze kadar ulaştığı gözlemlenebilmektedir.

İç ve Dış Kale olmak üzere iki bölümden oluşan Kayseri Kalesi, kentin merkezinde idari ve askeri alan olarak inşa edilmiştir. Dış Kale veya şehir surlarından bugün az miktarda bir kısmı hala ayakta. Savunma amacıyla tonoz ve kemerlerle yüksek tutulmuş beden duvarlarıyla inşa edilen Dış Kale; Yoğun Burç, Ok Burcu ve göze çarpan birkaç yerdeki sur duvarlarının dışında tamamen yok edilmiştir. 1975 yılında Cumhuriyet Meydanı'na inşa edilen yer altı çarşısı yapımı sırasında Ok Burcu dışındaki diğer kalıntıların yok edildiği belirtilmektedir (Çayırdağ, 2001). Tarihi boyunca kent İç Kale'den Dış Kale'ye doğru gelişim göstermiş ve İç Kale'de 2 kapı (Dizdar Kapısı ve Aslanlı Kapı), Dış Kale'de 4 kapı (At Pazarı Kapısı, Sivas Kapısı, Kiçi Kapı, Boyacı Kapısı ve Meydan Kapısı) ile kente aksiyel olarak doğu-batı-kuzey-güney bağlantıları oluşmuştur. Yavuz döneminde açılan 5. kapının ise günümüzde Sivas Caddesi tarafına baktığı bilinmektedir. Selçuklu ve Osmanlı Dönemi'ne ait kaynaklardan edinilen bilgilere göre kapı isimleri çevredeki fonksiyonlara dair ipucu vermektedir. Boyacı Kapısı'nın yakınında bulunan Boyacılar Çarşısı, At Pazarı Kapısı yakınında yer alan At Meydanı, Sivas Kapısı'na yakın bir bölgede yer alan debbağlar (dericilik) ve külahduzlar (örgücüler) çarşısı, İç Kale'ye yakın bir konumda bulunan kuyumcular çarşısı geçmişten günümüze büyük oranda işlevsel süreklilik sağlamıştır.

İç Kale günümüze kadar gelmiş olup, zaman içerisinde fonksiyon değişimine uğramıştır. Askeri savunma amaçlı yapılan kale surları zaman içerisinde yerini mahallelere, ticari fonksiyonlara bırakmıştır. Bir dönem hapisane olarak da kullanılan İç Kale, şehrin belleğinde önemli bir yer tutmuştur. Kent merkezinin tam ortasında yer alan Kayseri İç Kalesi'nin dönüştürülmesi, kültür ve sanat ortamına kavuşturulması için 2008 yılında ulusal mimarlık yarışması açılmıştır, seçilen ve uygulanan proje ile İç Kale günümüzde kültür sanat faaliyetlerine ev sahipliği yapmakta ve kale; müze, etkinlik alanı, sanatçılar sokağı, yeme-içme mekanları, ticari fonksiyonlar, konferans salonunu içeren açık hava müzesi niteliği taşımaktadır. İçerisindeki cami ise geçmişten günümüze kadar ibadet mekânı olarak kullanılmaya devam etmiştir. Dış Kale içerisinde yer alan hamam, han, cami, bedesten, medrese, türbelerin büyük bir çoğunluğu günümüze kadar ulaşmıştır.

Şekil 1 İç ve Dış Kale'nin güncel hava fotoğrafı üzerinden sınırlarını gösteren ve içerisindeki kültür varlıklarını ve yolları içeren haritalama

Şekil 1'de Gabriel'in 1931'de planını çizdiği sur duvarlarının, günümüz hava fotoğrafına çakıştırılmasıyla elde edilen haritalamada, Kayseri İç ve Dış surlarının yaklaşık olarak nereye oturduğunu görebilmekteyiz. Günümüzde Cumhuriyet Meydanı olarak geçen alandaki sur duvarlarının, yol genişletme ve yer altı çarşısı inşaatı sırasında yıkıldığı bilinmektedir. Bu haritalamada da gösterildiği üzere, sur içinde yer alan tarihi yapıların büyük bir çoğunluğunun günümüze ulaştığı (lejanтта siyah ile yazılanlar), fakat bir kısmının da ulaşmadığı gözlemlenmiştir (lejanтта sarı ile yazılanlar). Dış Sur kapılarının yönlerinin günümüzdeki yol sistemine göre bakıldığında, kentin doğu-batı aksını besleyen Sivas Bulvarı ve Osman Kavuncu Bulvarı'nın Meydan Kapısı ve At Pazarı Kapısı'nın devamı olduğu; Boyacı Kapısı ve Kışıkapı'nın ise İnönü Bulvarı'nı beslediği görülmektedir. Dizdar Kapısı ve Sivas Kapısı ise Seyyid Burhaneddin Bulvarı'na açılmaktadır. Aslanlı Kapı, günümüzde Çarşı olarak geçen sur içinde Nazmi Toker Caddesi'ne açılmaktadır. Bu bağlamda bakıldığında sur kapılarının kente açıldığı noktaların kentin ana arterlerini oluşturduğunu söyleyebilmek mümkündür.

2. Yöntem

Tematik haritalama uygulamalarının kullanımını içeren, tarihsel bağlamda belirli bir coğrafyanın mekânsal ve çevresel sorularının araştırılması ve belgeleme yönteminin uygulanması, akademide çokça başvurulan bir araç olagelmıştır. Haritalamalar, kent ve çevre çalışmaları için üretilen görsel materyaller açısından yenilikçi yaklaşımlar geliştirilmektedir. Fiziksel ve dijital teknolojilerle şehirler hakkında çoklu-bilgi üretmek amaçlanmaktadır. Haritalamalar; arşiv belgeleri, dijital veri setleri, mimari çizimler, fotoğrafçılık, kartografi, grafik tasarım, yazılı içerik, animasyon, film ve video gibi araçların kullanımı, kentsel ve doğal çevre için üretilen yenilikçi yaklaşımların görsel anlatımlarla aktarımını içermektedir. Yöntem olarak seçilen kronolojik süreklilik ve ona bağlı olarak oluşturulan haritalamalar, kentlerin form değişimini incelerken, tarihi dönem izlerini üst üste çakıştırmayla elde edilmektedir.

Bir endüstri ve sanayi şehri olan tarihi Kayseri kentinin katmanlarını okumak tarihten gelen izlere kesintiye uğramadan bakmayı gerektirir. Bu dönemler arası katmanlaşmanın okunabilirliği için bu çalışmada tematik haritalamalara başvurulmuştur. Verilerin çakıştırma yöntemiyle, Kayseri kentinin morfolojik olarak nasıl bir değişim ve dönüşüm geçirdiği tarihi kronolojiye bağlı olarak aktarılmaya çalışılmıştır. Tarihsel süreç içerisindeki bu morfolojik değişim ve dönüşümü; yazılı kaynaklar, seyahatnameler, eski fotoğraflar, hava fotoğrafları, yazılı yayınlar ve imar planlarından tespit edilmiştir. Morfolojik olarak kırılım 20. Yüzyılda Cumhuriyet'le birlikte gelen planlama anlayışı öncesi ve sonrası olarak iki kısımda incelenmiştir.

3. Kayseri İç ve Dış Kalesi'nin Geçmişten Günümüze Geçirmiş Olduğu Değişim ve Dönüşümler

Anadolu coğrafyasında yer alan tarihi kentler, çok kültürlü yaşam pratiğine ve özgün mekânsal dokuya sahiptirler. Bu bildiri kapsamında Kayseri'nin tarihi kent merkezinin sur duvarları içerisinde kalan kısmının tarihi, kronolojik dönemler içinde geçirdiği değişim ve dönüşüm incelenmiştir. Haritalama teknikleri bize yaşam alanlarımız olan kentsel çevrelerin geçirmiş olduğu somut izleri anlayabilmemiz açısından fayda sağlamaktadır. Bu çalışmada, Cumhuriyetle birlikte gelen planlama anlayışı kırılım olacak şekilde, Kayseri tarihi kent merkezinde yer alan Dış Kale'nin geçmişten günümüze kadar geçirmiş olduğu değişim ve dönüşümünü ortaya koymak açısından haritalama teknikleri araç olarak kullanılmıştır. Tarihsel süreç içerisindeki kent merkezi olan Dış Kale baz alınarak, gerçekleşen değişim ve dönüşüm, 20. yüzyılın ilk yarısına kadar bölüm 3.1, yapılan planlar doğrultusundaki süreç ise bölüm 3.2'de değerlendirilmiştir.

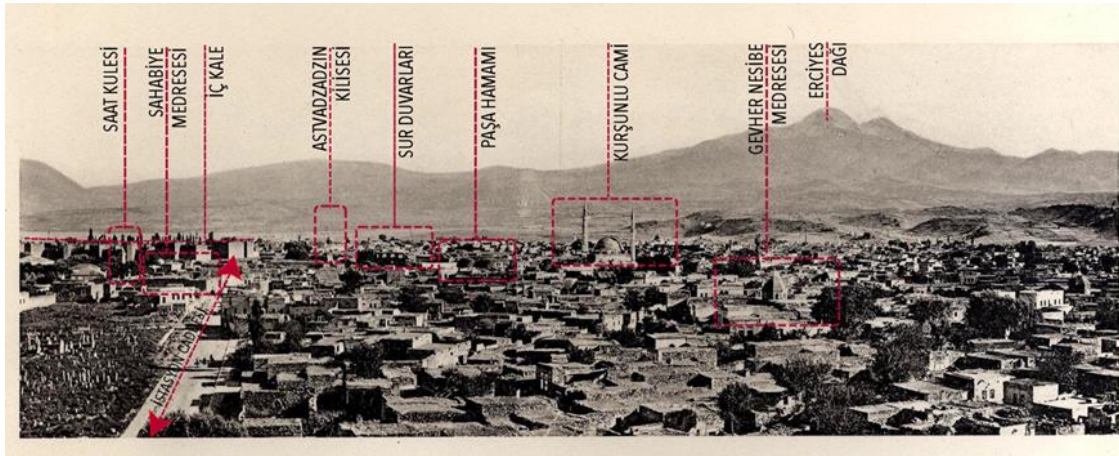
3.1. Planlama Öncesi Kayseri İç ve Dış Kalesi

Ova yerleşimi özelliği gösteren Kayseri kentinin güneyinde Erciyes Dağı ve doğusunda Deliçay doğal sınırlayıcı öğeleridir. Kuzey kısmının da daha çok bataklıklardan oluşması sebebiyle kent,

doğu-batı aksı ve güneyde de Erciyes'in eteklerine doğru gelişim gösterme eğiliminde olmuştur. Fakat artan nüfusla birlikte kent, günümüzde her yöne doğru gelişmiştir.

Kentteki yerleşimin çekirdeğini oluşturan Kayseri Kalesi, kaynaklarda 4. yüzyıla kadar gitmektedir. Roma Dönemi'ne ait kale yapısı ve birkaç noktada bulunan mezarlar gibi erken döneme ait sınırlı sayıda eser günümüze ulaşabilmiştir. Roma Dönemi'nde inşa edilen kale, sonrasında Selçuklular Dönemi'nde gelişme göstermiş, dış surlar onarılarak, kale içi Türk yerleşimine açılmış ve sur içerisindeki Gayrimüslim nüfus sur dışına aktarılmıştır (Benevelo, 1995). Selçuklular Dönemi'nde Dış Surlar onarılarak İç Kale saray, cami, kışla gibi yapıları içeren idari merkez haline getirilmiştir (Karatepe, 1999). Kent merkezi o dönemde, kuzeyde Hacı Kılıç Cami, güneyde Lale Cami, doğuda Hunat Külliyesi, batıda ise Güllük Cami'ye ulaşmıştır. Anadolu kentlerinde 16. yüzyıldan itibaren kent surlarının dışında aktif alanlar kurulmaya başlamıştır (Cerasi, 1999). 16. yüzyıla kadar surlarda daha yoğun olarak yaşandığı fakat sur dışında da mahallelerin olduğu bilinmekte olup, 5 semt ve bu semtlerde 37 mahalle bulunmaktaydı (Benevelo, 1995). 17. yüzyılda ticari mekanlar surun dışına taşmıştır. 18. ve 19. yüzyılda şehir dört bir tarafa genişlemiş, Dış Kale'nin Meydan Kapısı'nın önünde çarşı, bedesten çevresinde yeni dükkanlar oluşmuştur. Sur içerisinde, Osmanlı dönemine ait cami, bedesten, hamam, çeşme gibi kültür eserleri bulunmaktadır. 19. Yüzyılın ikinci çeyreğinde kente gelen seyyahlardan C. Texier'in kentteki mekânsal ve toplumsal yapıya ilişkin anlatıları, o dönemi anlayabilmek adına önemli bir veri oluşturmaktadır. "Eski eserlere göre şehre bakılırsa, eski şehrin şimdiki yerine taşınması, Müslüman istilasından sonra olmuştur. Bütün çarşılar, hanlar, tekkeler eski kalenin etrafına yapılmıştır. Burası, şehrin Müslüman merkezidir. Bütün binaları, hafif volkan kalıntısı taşlardan yapılmıştır" (Texier, 2002, s.65).

Şekil 2 Fotoğraflarda güneyden kuzeye bakış (Gabriel'in fotoğrafı üzerinden işlenmiştir, 1931)

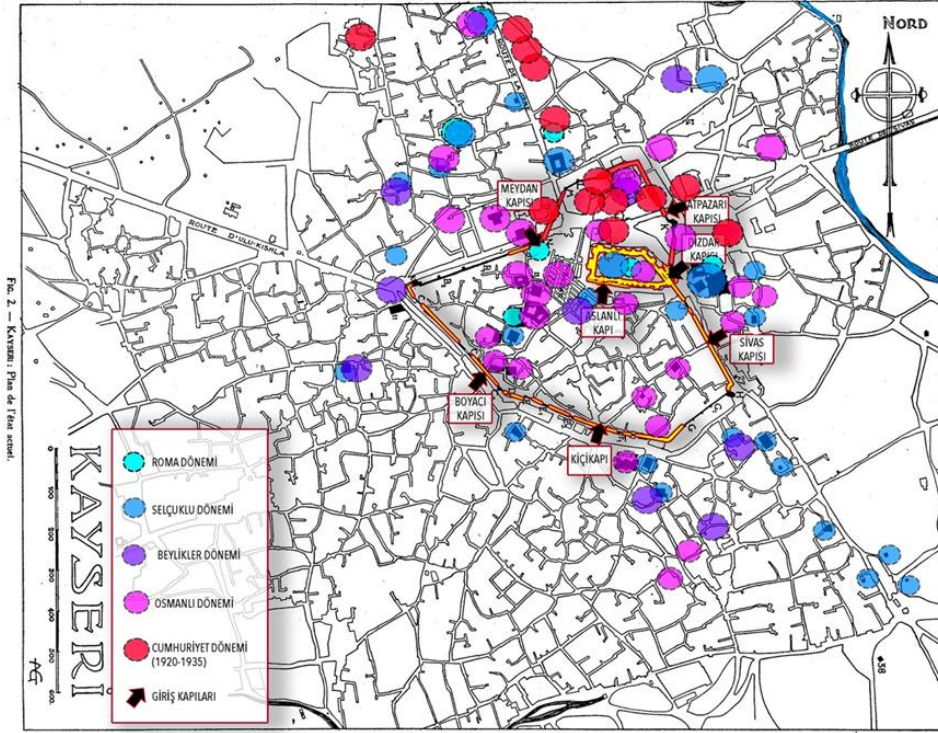
Şekil 2'de Kayseri kent merkezine dair fotoğraflar yer almaktadır. Kuzeyden güneye bakan fotoğrafta, kamusal yapılar haricinde kentin tek katlı yapı tipolojisinde organik olarak genişlediği görülmektedir. Bu fotoğrafta belirgin olarak İstasyon Caddesi'nin doğrusal bir aks olarak yer aldığı görülmektedir. Kent 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılın başlarında 108 mahalleden oluşmaktaydı. Dış Kale surları içerisindeki mahalle sayısı ise bu dönemde birleştirilerek 20'den 4'e düşürülmüştür. Bunlar; Camikebir, Kışkapu, Eslimpaşa, Cumhuriyet mahalleleri idi. Halaçoğlu ve Serçeönü Mahalleri'nin bir kısmı ise sur içerisinde kalmaktaydı. Kent merkezi kuzeyde Hacı Kılıç'ın yanındaki Baruthane binasına kadar gelmekteydi. Caminin doğusunda sebze bahçeleri, kuzey ve kuzeybatısında çayırliklar ve tarlalar yer almakta; doğusunda Gültepe'deki Memleket Hastanesi, Müze, Stadyum yanından ve Büyükşehir Belediyesi'nin batısından geçen Deliçay denilen sel deresi yer almaktaydı. Güneyde Seyyid Burhaneddin Mezarlığı hizasından düz bir hat üzerinde At Pazarı,

Çakalız ve Çifteönü Mahalleleri sınır oluşturmuş, batıda ise İmam Hatip okulu yapay ve doğal eşiklerle çevrelenmiştir. Bu dönemde kentin önemli bir aksı olarak genişleyen kentin doğu-batı istikametinde yer alan İstanbul Caddesi 16 metreye, Sivas Caddesi ise 12 metreye genişletilmiştir. Genişletilen caddelerdeki bulunan mezarlıklar kaldırılmış ve yolların kenarına tek sıra ağaç dikilmiştir (Demir & Çabuk, 2013).

Bu dönemde yapılan yatırımlar kronolojik olarak ele alındığında; 1869 yılında Güherçile Fabrikası, Ahmet Paşa Mektebi, Paşa Sarayı inşa edilmiştir. 1871’de belediye kurulmuştur. 1881-1901 yılları arasında Cumhuriyet Meydanı’nın bir kısmı kamulaştırılarak Millet Bahçesi yapılmıştır. 1892’de Askeri Hastane, 1896’da Ankara-Kayseri yolu, 1904’te Kayseri Lisesi, 1905’te Niğde-Kayseri yolu, 1906’da Saat Kulesi yapılmış, 1909’da tabakhaneler kaldırılmış, İptidai Muallimi, İnas Rüştüyesi, ilk modern hastane, İstanbul ve Sivas Caddeleri inşa edilmiş ve kent doğu-batı aksında genişlemiştir. Meydanda iki katlı otel binası, belediye eczanesi ve lokanta açılmıştır. 1914-19 yılları arasında İç Kale içerisinde yer alan evler yıkılarak Müslüman halk tehcirle giden Ermenilerin evlerine yerleştirilmişlerdir (Güler, 1996). Dış Kale’nin içerisinde yer alan hendeklerin bir kısmı doldurularak Şule Parkı yapılmıştır (Çalışkan, 1995). Cumhuriyet’in ilk yılları ile Kayseri kentine yapılan yatırımlar kentin kuzey aksında konumlanacak şekilde gelişmiştir. 1927’de kentin kuzeyine tren istasyonu ve ona bağlı olan lojman ve işletmeleri içeren fonksiyonlar gelmiştir. 1928’de İstasyon Caddesi istimlak edilmiş ve kent kuzey yönünde gelişim göstermiştir. 1935’te Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası kurulmuştur. 1938-1944 arasında İstasyon Caddesi üzerinde Kız Enstitüsü, Vali Konağı kurulmuş, meydanda PTT ve Tekel binaları ve Hükümet Konağı yer almış, Tren İstasyonu’nun karşısına 1943 yılında Devlet Hastanesi yapılmıştır. Kentin güney sınırına Erkek Sanat Enstitüsü inşa edilmiştir. 20. yüzyılın ortalarına kadar kente her yönde yapılan yatırımlar kent merkezinin dış surları merkezietini değiştirmemiş, kent kale ve yakın çevresinde yayılım göstermiş olup, günümüzde çarşı olarak geçmektedir.

Şekil.3’te Roma Dönemi’nden başlayarak Cumhuriyet’in ilk yıllarına kadar kent merkezi içerisinde yapılmış olan kamu yapı ve/veya alanlarının yerleri, renk ayrımları dönemleri simgeleyecek şekilde ifade edilmeye çalışılmıştır. Kentin Roma Dönemi’nden başlayarak Dış Kale sınırları içerisinde geliştiği, kuzeyde Hacı Kılıç Cami’nin bulunduğu yere kadar yayılım gösterdiği, 16. ila 20. yüzyıl aralığında ise kentin sur içi (İçerişar) çekirdek olmak üzere dört bir yana doğru leke şeklinde yayılarak genişlediği gözlemlenmektedir. 20. yüzyılın başlarında ise, Cumhuriyet’in ilk yıllarında yapılan yatırımların kentin kuzeyine doğru yayıldığı, tren istasyonu ve kentin önemli üretim ve sosyal yaşamını barındıran Sümerbank Bez Fabrikası’na, Erkilet’e doğru gelişim gösterdiği tespit edilmiştir. Kayseri kentinin Orta Çağ’dan beri süregelen kompakt yerleşme formunu 20. yüzyılın ortalarına kadar Dış Kale surları merkez olacak şekilde koruduğu, kentin surların etrafında yayılım gösterdiği ve surların çekirdek özelliğini kaybetmediği tespit edilmiştir.

Şekil 3 Sur duvarları ve dönemlere ait kamu yapılarının yerlerini gösteren kent gelişim haritalaması (Kaynak: Gabriel haritası üzerinden işlenmiştir.)

3.2. Planlamayla Gelişen Kayseri İç ve Dış Kalesi

Kayseri'deki kentsel gelişim Türkiye ile paralellik göstermektedir. Kentteki bu gelişimi anlamak için öncelikle Türkiye'deki kentsel gelişim dönemlerine bakmakta fayda bulunmaktadır. Bununla ilgili olarak Tekeli (aktaran Kocatürk & Yücel, 2012) Türkiye'de 20. yüzyıl kentleşme sürecinin 5 dönemden oluştuğunu belirtmektedir. Bunlar, ilk fiziki planlamanın yapıldığı Cumhuriyet öncesi dönem, yeni Cumhuriyetle yatırımların başladığı 1923'ten İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönem, özel sektörün devreye girmeye başladığı 1950-1960 yılları arasındaki hızlı kentleşme dönemi, Beş Yıllık Kalkınma Planlarının başladığı 1960-1980 yılları arasındaki planlı dönem ve serbest piyasa ekonomisinin etkisinde, nüfusun arttığı, özelleştirmelerin başladığı 1980 sonrası dönemdir.

Tekeli'nin yaklaşımını dikkate alan Kocatürk ve Yücel (2012), Kayseri'nin gelişiminde paralel bir süreç yaşandığından bahsetmekte ve Cumhuriyet'in ilanını bir başlangıç olarak saymaktadırlar. Onlara göre Kayseri'nin 20. yüzyıldaki mekânsal değişim ve dönüşümünü izleyebildiğimiz dört farklı dönem; 1923-1945 arası, herhangi bir yerel plan veya program olmaksızın hükümet yatırımlarının yapıldığı ulusal yatırımlar dönemi, 1945-1975 arası, mevcut dokuda başlayan yenilenmeler ve eski organik dokudan, geometrik ve kübik biçimli ızgara dokuya doğru bir dönüşümün olduğu planlı döneme giriş, 1975'te yürürlüğe giren Taşçı planının etkisiyle kent yapısının tek merkezli doğrusal bir makroform kazandığı, kent merkezinin Merkezi İş Alanı (MİA) olacağı ve kentin bir sanayi ve hizmetler kenti olacağı varsayımı ile yapılaşma yüksekliğinin ve yoğunluğunun arttığı, toplu konut yatırımlarının ve kooperatiflerin kentsel mekânda belirgin bir yer tuttuğu 2. plan dönemi ve 1986 yılından günümüze kadar gelen, Kayseri'de mekânsal gelişme ve dönüşmenin en yoğun yaşandığı dönemdir.

Çabuk'a (2012) göre Türkiye'de kentsel gelişimin izleri Tanzimat dönemine kadar uzanmaktadır. Bu dönemde, Osmanlı kentleşmesi geleneksel yaklaşımından koparak yeni bir döneme girmiştir.

Batılı kentlerdeki modern kentsel yapılaşma kısa sürede Osmanlı kentlerinde de görülmeye başlamıştır. Böylelikle, 1860'tan sonra Osmanlı kentlerinin modernleşmesi (Parisleşme) için Haussmann stili uygulamalar başlamıştır. Tanzimat döneminden sonra gerçekleşen değişimler öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile ticari ilişkileri olan kozmopolit kentlerini etkilemiş, daha sonra zamanla diğer kentlere yayılmıştır. 19. Yüzyılın son çeyreğinde, Tanzimat'ın kentsel reformları, diğer Osmanlı kentlerinde olduğu gibi Kayseri'de de fiziksel doku ve mimariyi etkilemeye başlamıştır.

Kayseri üzerine yapılmış ilk haritalar kentteki durumu yansıtmaktadır. Bazı kaynaklarda 1882 yılında çizilen haritalara kadar yer verilmektedir. 1923'te yollara ilişkin durumun ortaya konduğu, Mühendis Süreyya'nın hazırladığı kabul edilen bir harita da bulunmaktadır (Demir & Çabuk, 2013). Bu ilk haritalardan, kendisinden önce çizilen haritalardan faydalandığı düşünülen Gabriel'in haritası (bkz. Şekil 1 de hava fotoğrafı üzerine yerleştirilmiş olan harita) birçok çalışmada referans olarak kullanılmıştır. 1927-1929 dönem aralığında çizilmiş olan haritada kentin o dönemdeki organik dokusu aktarılmıştır. Haritada kent meydanına çıkan üç ana aks olan İstasyon Caddesi, Sivas Caddesi ve Ulukışla Caddesi (bugünkü adıyla Osman Kavuncu Bulvarı) gösterilmiştir. Haritada, bu çalışmanın konusu olan Dış Kale içindeki alanın sokak dokusunun tamamen organik olduğu görülmekle birlikte, bugün halen korunmakta olan yapılar işaretlenmiştir. Bunlara ilave olarak, Dış Kale surlarının devamı olabilecek burçların yerleri belirtilerek, Dış Kale surlarının olası sınırı çizilmiştir.

Yücel vd. Kayseri'de Cumhuriyet Dönemi sonrasındaki kentsel gelişimi özetledikleri çalışmalarında (2020), Kayseri için yapılmış ilk kapsayıcı imar planının Çaylak'ın 1933 yılında çizdiği plan olduğunu belirtmektedir. Çaylak planında en dikkat çeken ayrıntı ulaşım aksları üzerindeki çalışmadır. Bu plan "kentin istasyon yönünde gelişmesini, Sivas-İstanbul-Talas-İstasyon-Kazancılar caddelerinin genişletilmesini, Atatürk ve İnönü bulvarlarının açılmasını, surların çevresinde yeşil kuşak ve ring yol oluşturulmasını" (Demir & Çabuk, 2013, s.206) sağlamıştır. Ayrıca Dış Kale surları içerisinde kalan merkez alanda da yeni bir ulaşım aksı planlanarak, merkeze ilk dokunuş gerçekleştirilmiştir. Planda dikkat çeken bir başka ayrıntı ise modern kentsel tasarım ilkeleri ile planlanmış olan gridal kent dokusudur. Buna göre Çaylak, kuzey yönünde gelişmesini öngördüğü kent için hem yeni gelişme alanlarında hem de geleneksel dokunun olduğu yerlerde modern bir doku tasarlamıştır. Çabuk'a göre (2012, s.84):

Çaylak Planı, 1945 yılında onaylanan Oelsner-Aru Planı'na gelişme konut alanlarının yer seçimini, ana yolların genişletilmesini, yeni bulvarların açılmasını, surların çevresinde yeşil kuşak ve ring yol oluşturulmasını, ticaret alanının çarşı bölgesinde genişlemesini, zanaatların Hacı Saki Mahallesi'nde yer almasını, yeni mezarlık alanının yönünün belirlenmesini, kent merkezinin şekillenmesini ve meydanların biçimlenmesini miras olarak bırakmıştır.

Çaylak Planı'nın, 'Eski Şehrin' yeniden düzenlenmesi, Kapalı Çarşı'nın yıkılması gibi merkeze ciddi etkileri bulunacak bazı kararları uygulanmamıştır. Kayseri kent yapısına ciddi etkiler bırakan ve daha sonraki planların önünü açan bu planın Dış Kale surları içindeki yansıması ise merkez alanda oluşan bir ring ve merkezin ortasından geçen bir ana aks olarak ortaya çıkmıştır. 1933 planından sonra, 1945 yılında kentin ilk bütüncül planı çizilmiştir. Oelsner-Aru Planı, kent genelindeki arazi kullanım kararlarıyla geleneksel yerleşim düzeninden farklı, modern bir kentsel doku ortaya koymaktadır. Bu planda bölgeleme (zoning) kararları ile oluşturulan yaklaşım, 1950'lerden sonra kentin gelişiminin önünü açmıştır. Bir yandan, geleneksel yerleşimin dışında (1960lardan sonra daha yoğun olmak üzere) yeni ve modern yerleşim alanları ortaya çıkarken, diğer yandan, sur içerisindeki geleneksel kent merkezinde yenilenme süreci başlamıştır. Bu plan Dış Kale surları içinde kalan merkezdeki organik yapıyı tamamen modern bir yaklaşımla ele alarak, geleneksel organik doku yerine, ızgara (grid) sistemli yeni bir düzen önermiştir. Bu sistemde bazı aksların mecburi olarak bu ızgara sistemle

bütünleştirildiği görülmektedir. Oldukça yeni bir doku önerilmiş olmasına rağmen, bunun şehrin diğer kısımlarındaki kadar net bir şekilde uygulanamadığı görülmüştür. Yücel vd. (2020, ss.50-51) belirttiği gibi:

Kentin bu dönemdeki genel yerleşme dokusuna bakıldığında, Cumhuriyet öncesi kent dokusunun çok değişikliğe uğramadığı; İç Kale ve Kapalıçarşı'yı da içeren Dış Kale surları içerisindeki geleneksel merkezin ve sur dışında bu merkezi ağırlıkla güney yönden kuşatan yerleşme dokusunun eski hali ile varlığını sürdürdüğü görülmektedir.

1945 planının Kayseri kentine getirdiği değişimlerin izleri 1950lerden sonra planın yürürlüğe girmesinin ardından görülmeye başlamıştır. Bu tarihe kadar, daha çok geleneksel sınırlar içinde kalan konut alanları, yeni açılan ana ulaşım aksları üzerine modern bir doku olarak kaymış, geleneksel doku ise yerini banka ve ticari faaliyetlere bırakarak fonksiyon değişikliğine uğramıştır (Kocatürk, 2003). Bunun izleri ilk olarak 1936 – 1937 yıllarında İç Kale ve Kapalıçarşı'nın güneyinde açılan Bankalar Caddesi (bugünkü adıyla Kızılcakapı Caddesi) üzerinde yapılan banka binalarında görülmektedir. Bu yapılar, geleneksel dokudaki ilk yenileme örneklerindedir (Şekil 4). 1950li yıllarda Oelsner-Aru planı etkisiyle geometrik yapı adaları üzerinde bitişik düzende, dört-beş katlı, modern apartman blokları yapılmıştır. Bankalar Caddesi (bugünkü adıyla Kızılcakapı Caddesi) ile başlayan bu süreçte, 1957 yılında yapılan Belediye İş Hanı ve 1959 yılında mevcuttaki bir park yerine yapılarak halkın tepkisini çeken Havuzlu Han en dikkat çeken örnekler arasındadır (Yücel vd., 2020).

Şekil 4 Geleneksel dokudaki ilk yenileme örnekleri – Banka yapıları

1950lerde kentte yaşanan değişimler, ekonomik faaliyetler ve nüfustaki artışın neticesinde 1960larda daha fazla görülmeye başlamıştır. Bu dönemde geleneksel kent dokusundaki tahribat artmıştır. Bu gelişmelerin kent silüetine de etkisi olmuştur. Bunlardan en çarpıcı olanlar, kentin ilk yüksek katlı yapıları olan, Vakıf Gökdelen İşhanı (1970lerin başı), 1970lerin sonunda tamamlanan Hattat Oteli (günümüzdeki adı ile Otel Asberlin) ve 1980lerin başında tamamlanan Kaytim İş Merkezidir (Şekil 5). 1950 – 1980 arası kentte yaşanan gelişmeler 1975 imar planının önünü açmıştır.

1975 yılındaki Taşçı Planı kentin metropolitenleşme sürecine ilişkin öngörüler içermektedir. Bu planda, kent merkezinin Merkezi İş Alanı (MİA) olarak genişletilerek planlanması, hizmet sektörüne odaklanması ve sanayi tesislerinin kent çeperlerine doğru yönlendirilmesi kentteki alan kullanımını yeniden şekillendirmiştir. 1950 – 1980 arası dönemde geleneksel dokuya olan ilgi giderek azalmış ancak yok olmamış, kentin doğu-batı aksında ve kent merkezinin kuzeyinde yeni faaliyet ve yerleşim alanları gelişmiştir (Yücel vd., 2020). Taşçı Planı incelendiğinde 1975'e kadar gelen dokuda fazla bir değişim olmadığı görülmektedir. Dış Kale surları içinde kalan alandaki ana ulaşım aksları korunmuş, sur içindeki kullanım alanı ticaret ağırlıklı olarak gösterilmiştir.

Şekil 5 Merkez silüetine etkisi olan yapılar Vakıf Gökdele İşhanı (1970lerin başı), Hattat Oteli (1970lerin sonu), Kaytim İş Merkezi (1980lerin başı)

Şekil 6 Hattat Oteli cephe yenilemeleri öncesi (solda, <https://www.bitmezat.com/urun/1369951/kayseri-hotel-hattat>) ve sonrası (sağda)

1986'da onaylanan Topaloğlu-Berksan-Topaloğlu Planı ise, "80 sonrası dönemde kentsel mekânın biçimlenişinde ana unsur olmuştur. Önerilen ulaşım ağı, yeni sanayi odakları, ticaretin gelişme yönü gibi kararlar yanında, uygulama ölçeğinde konut alanları için oluşturulan kurguda yüksek katlı ve serbest düzen apartmanlaşmanın yolu açılmıştır" (Yücel vd., 2020). Taşçı planında

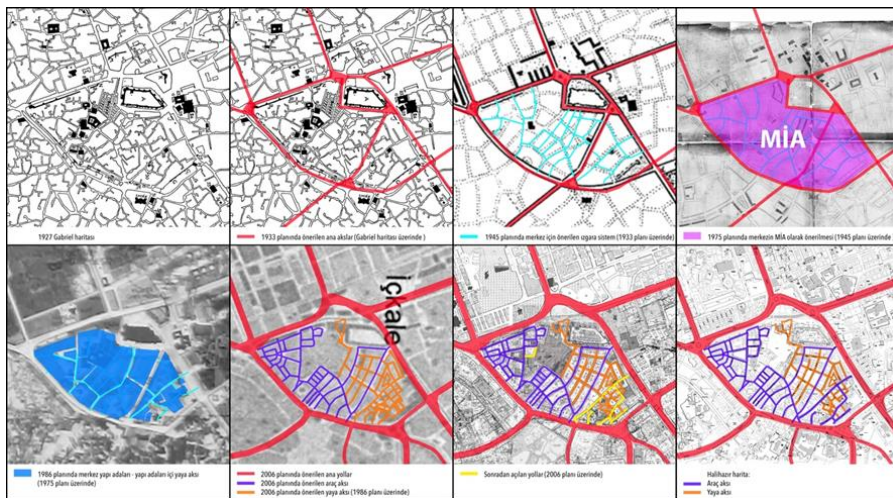

Merkezi İş Alanı (MİA) olarak vurgulanan kent merkezinin bu planda da aynı şekilde öngörüldüğü gözlemlenmektedir. Topaloğlu-Berksan-Topaloğlu Planı daha çok kentin gelecekteki alanlarına odaklanarak buralarla ilgili öneriler geliştirmiştir. Ancak bu plan artık yoğunlaşan kent merkezi için yayalaşma önerisi sunan ilk plan örneği taşımaktadır. Dış Kale içerisindeki bazı akslar yaya aksı olarak önerilmiş ve bunlar son imar planında son halini almıştır.

Kayseri için hazırlanmış son imar planı ise 2006 yılında Kayseri Büyükşehir Belediyesi tarafından yapılmıştır. Halen uygulamada olan bu planda Dış Kale surları içinde kalan kent merkezi Taşçı Planı'ndan beri devam eden Merkezi İş Alanı (MİA) fonksiyonunu korumakta ve 1/25000 planda bu alanın tamamı MİA olarak gösterilmektedir. Bu alan için önerilen yaya ulaşımı çoğunlukla 1986 planıyla eşleşmektedir.

Dış Kale surları içerisinde yer alan Kayseri kent merkezindeki değişimleri ortaya koymayı hedefleyen bu çalışmada, kent için yapılmış tüm planlar üst üste çakıştırılmıştır. Kayseri kentsel gelişimi imar planları ile oldukça paralel bir seyir izlediği için kentsel mekandaki değişimleri imar planları üzerinden izlemek olasıdır. Bu alanla ilgili daha önce birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen, bu alana dair haritaları çakıştırmak, harita düzlemine yansımayan bina ölçekli değişimleri haritalar yardımıyla göstermek, çeşitli uydu görüntüleri ve fotoğraflarla da bu değişimi ortaya koymak daha önce hiçbir çalışmada yapılmamıştır. Bu yönüyle bu çalışma daha önce alana dair yapılan diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

Tüm bu planlar üst üste çakıştırıldığında (Şekil 7), kent merkezindeki geleneksel dokunun planlama ilkeleri devreye girdiğinde yerini modern kent dokusuna bırakması bölgenin geçirdiği en büyük değişimdir. 1933 Çaylak planında modern kentleşme etkileri ile planlanmış olan ızgara doku uygulanmamış olsa da bu planlama anlayışı 1945 planını etkilemiş ve Oelsner-Aru planında da Dış Kale surları içinde kalan merkez ızgara sistemle planlanmıştır. 1950 sonrası bu planın uygulamaya geçmesiyle buradaki organik doku yerini planlama ilkeleri doğrultusunda ortaya çıkan yeni kent düzenine bırakmak zorunda kalmıştır. Haritalardan da görülebileceği gibi, bu değişim akabinde yaşanan majör bir değişim bulunmamakla birlikte, bazı yeni yollar açılmış ya da merkezin yoğunlaşması sebebiyle araç trafiğini azaltmak için yayalaşma çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu sebeple kent için çizilen son imar planı olan 2006 planında bu yayalaşma önerisi görülmektedir. Bu plandan çok kısa bir süre sonra da önerilen akslardan çoğu araç trafiğine kapatılmıştır.

Şekil 7 Çakıştırılmış imar planları (Her yeni haritadaki öneri ve değişimler bir önceki harita üzerine işlenerek çakıştırma yapılmıştır.)

Bunun haricinde bölgede görülen değişimler, fonksiyon değişimleri, yapı ölçeğindeki değişimler ve cephe yenilemeleri şeklindedir (Şekil 6). 1950lerden sonra yeniden yapılanma sürecine giren alan konut ağırlıklı olarak kullanılmıştır. 1970-80ler döneminde Sivas Caddesi üzerinde yeni konut alanlarının ortaya çıkması ve halkın yavaş yavaş bu bölgeye doğru taşınması ile buradaki işlev öncelikle yerini konut + ticaret fonksiyonuna, daha sonra ise tamamen ticarete bırakmıştır. 1950ler sürecindeki yapılaşmada bölgeye yapılmış olan en dikkat çekici yapılar Belediye İş Hanı (1959) ve Havuzlu Handır (1959). Havuzlu Han günümüzde hala varlığını sürdürmektedir. Belediye İş Hanı ise 1993 yılında yıkılarak yerine daha yüksek katlı ve tek bir bloktan oluşan Belediye Durmaz İş Hanı yapılmış ve bu yapı merkez dokusu içerisinde oldukça aykırı bir görünüm yaratmıştır (Şekil 8). 1970ler döneminde yapılan ve yerli halkın “gökdelen” diye adlandırdığı Vakıf Gökdelen İşhanı ve onun akabinde yapılan Hattat Oteli ve Kaytim İş Merkezi de Belediye Durmaz İş Hanı öncesi yapılan yüksek ve bir o kadar da merkez silüetini bozmuş olan yapılardır. Bir diğer yapı olan Üniversite Rezidans ise alanın güneyinde bulunan ve merkez dokusundan bağımsız bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şekil 8 Havuzlu Han ve arkasında 1993'te inşa edilmiş olan Belediye Durmaz İş Merkezi

2006'daki son imar planına uygun şekilde gelişmiş olan kentin merkezindeki değişimleri bu son plandan sonraki uydu görüntülerinden izlemek mümkündür. Ulaşılabilen uydu görüntüleri üzerinden Dış Kale surları içerisinde 2005 yılından günümüze kadar yapılan incelemede, merkezin majör bir değişime uğramadığı, kent için çizilmiş imar planlarındaki kararlara sadık kalındığı gözlemlenmiştir. Yukarıda da bahsedildiği gibi, mevcut değişimler daha çok yapı ölçeğinde olup, en büyük değişim imar planlarında da önerilmiş olan yaya ulaşımının hayata geçirilmesidir. 2005-2010 yılları arasındaki süreçte yapı ölçeğinde bazı değişimler olmakla birlikte, her iki uydu görüntüsünde de İç Kale içinde yapılaşma olduğu görülmektedir. Bu iki görüntü arasındaki en büyük farklılık meydana tramvayın devreye girmesiyle gerçekleşen yeni meydan düzenlemesidir. Buna ilaveten, 2005 yılından itibaren olan görüntülerde İç Kale ile meydana Bürüngüz Cami arasından çarşıya giren yolun yayalaşmış olduğu görülmektedir. 2010-2013 yılları arasındaki değişimlere bakıldığında, Ulu Cami arkasında kalan okulun yıkılmış olup, alanın otopark olarak kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra, 2008 yılında açılmış olan “Kayseri İç Kalesi'nin Korunarak Kültür ve Sanat Ortamına Dönüştürülmesi İçin İki Kademeli Ulusal Mimarlık Yarışması” kapsamında, kazanan projenin uygulaması için İç Kale içindeki yapılaşmanın yıkılıp, alanın düzenlendiği görülmektedir. 2013-2014 yılları arasında İç Kale içinde proje kapsamında başlamış olan yapılaşmanın izleri görünmektedir. 2014-2016 yılları arasındaki görüntüler kıyaslandığında, İç Kale'deki inşaatın tamamlanmış olduğu tespit edilmiştir. 2016-2017 yıllarındaki uydu görüntülerinde yapı ölçeğinde farklılıklar görmek mümkündür. 2017-2018 yıllarındaki görüntüler arasında herhangi bir değişim gözlemlenmemiştir.

2018-2019 yıllarındaki uydu görüntülerinde yine yapı ölçeğinde farklılıklar izlenmektedir. 2019-2020'nin uydu görüntüleri karşılaştırıldığında herhangi bir değişim tespit edilmemiştir. 2020 yılında görüntüleri etkileyen bir durum olmasa da bir fonksiyon değişikliğinden bahsetmek mümkündür. Alanın güneyinde bulunan Meryem Ana Kilisesi, belediyenin gerçekleştirdiği restorasyon ve yeniden işlevlendirme çalışmaları neticesinde şehir kütüphanesi olarak hizmet vermeye başlamıştır. 2020'den günümüze kadar olan süreçte ise yine herhangi bir değişim yoktur (Şekil 9).

Şekil 9 2005 yılından günümüze kadar uydu görüntüleri üzerinden Dış Kale'deki değişimler

4. Değerlendirme

Kentlerin form değişimini incelerken tarihsel izleri kronolojik olarak izlemek ve dönem izlerini üst üste çakıştırmayı gerektirmektedir. Çakıştırma yöntemiyle kentlerin mekânsal ve sosyal olarak nasıl bir değişim ve gelişim gösterdiği daha kolay anlaşılabilir. Tarihsel süreç içerisindeki morfolojik değişim; yazılı kaynaklar, seyahatnameler, eski fotoğraflar, hava fotoğrafları ve imar planlarından tespit edilmiştir. Bu çalışma kapsamında, Kayseri tarihi kent merkezinin geçirmiş olduğu değişim ve dönüşümler kronolojik olarak ele alınmış ve günümüze kadar değerlendirilmiştir.

Yapılan kronolojik analiz ve incelemeler neticesinde kent merkezinin çekirdek olma özelliğini koruduğu tespit edilmiştir. Kayseri'nin tarihi kent merkezi olarak geçen İçerişar, Roma Dönemi'nden başlayarak çeşitli dönemler geçirmiş ve 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar büyük ölçüde korunabilmiştir. Orta Çağ'dan beri süregelen kompakt yerleşme formunu 20. yüzyılın ortalarına kadar kent makro formunun doğu-batı aksında yayılım göstermesine rağmen merkez olma özelliğini koruduğu gözlenmiştir. Zaman içerisinde farklı işlevleri bünyesinde barındıran Dış Kale sınırları içerisinde kalan alan, öncelikli olarak askeri-savunma amaçlı olarak kullanılmış, nüfusun artmasıyla birlikte konut dokusu hâkim olmuş ve günümüzde ise ticari mekanların ve ofislerin yer aldığı bir merkez haline gelmiştir. Yapılan yol genişletme çalışmaları, yer altı çarşısı, sosyo-kültürel yapılar ve konut dokusunun artırılması ile surun beden duvarları zaman içerisinde süresizliğe uğramıştır. Günümüze kadar tek merkez odağında gelişen Kayseri kenti 20. Yüzyılda Cumhuriyet'in kurulmasıyla planlı gelişim aşamasında 4 imar planı ile şekillenmiştir. Kentin gelişme seyrini etkileyen bu planlar doğrultusunda yapılan uygulamalarla, Dış Kale içerisindeki organik doku zamanla yerini ızgara sistemli planlamaya bırakmıştır. Bu büyük değişim sonrasında alanda çok ciddi değişimler görülmemiş, fonksiyon değişimleri (konuttan, konut-ticaret, ticarete, kiliseden kütüphaneye vb.), yapısal ölçekte bazı değişimler ve ulaşım akslarında çeşitli öneri ve uygulamalar izlenmiştir.

Bu bildiri, üzerinde kurgusu yapılmakta olan bir araştırma projesinin öncül çalışması olmakla birlikte, dönem içerisinde yürütülen seçmeli dersin (ARCA 401-Urban Mapping) de alan çalışması sınırlarını içermektedir. Bu bildiri ile kent merkezinin Dış Kale surları içerisinde kalan bölümünün geçmişten günümüze kadarki değişim ve dönüşüm sürecini içeren veriler tespit edilmiş ve elde edilen veriler fiziksel-tarihsel katman olarak tematik haritalamalar yoluyla aktarılmaya çalışılmıştır. Bu çalışma için elde edilen haritalamalar, şimdiye kadarki üretilmiş yazılı belgelerin bulgularının üst üste çakıştırılma tekniğiyle elde edilmiş olup, çalışmanın yöntemsel yaklaşım olarak özgün kısmını oluşturmaktadır. Sonraki çalışmalara altlık oluşturacak bu çalışma, kent fiziksel-tarihsel katman verisinin yanı sıra doğal ve sosyal katman verilerini de içerecek bir seri çalışmanın ilk etabı niteliğindedir.

Kaynaklar

- Akok, M. (1976). Kayseri şehri tarihi İç Kalesi, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı: XIII-2, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Benevolo, L. (1995). *Avrupa tarihinde kentler*. Wiley-Blackwell.
- Bit Mezat online auction. <https://www.bitmezat.com/urun/1369951/kayseri-hotel-hattat>.
- Çabuk, S. (2012). *Kayseri'nin Cumhuriyet dönemindeki ilk kent düzenlemesi: 1933 Çaylak planı*. METU JFA, 29(2), 63-87. <https://doi.org/10.4305/METU.JFA.2012.2.3>
- Çalışır Hovardaoğlu, S. (2009). *Tarihi süreklilikte kentsel katmanlaşmanın belgelenmesi bağlamında Kayseri kent merkezi*. Doktora Tezi, İTÜ, İstanbul.
- Cerasi, M. M. (1999). *Osmanlı kenti: Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. yüzyıllarda kent uygarlığı ve mimarisi*.
- Çalışkan, N. (1995). *Kuruluşundan günümüze Kayseri Belediyesi*. Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Çayırdağ, M. (2001). *Kayseri tarihi araştırmaları*. Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Demir, K. & Çabuk, S. (2013). *Türk dönemi Kayseri kenti ve mahalleleri*. Erciyes Üniversitesi Yayınları.

- Güler, A. (1996). *XX. yüzyıl başlarında askeri ve stratejik dengeler içinde Türkiye'deki Gayr-i Müslimler*. ATASE Başkanlığı Yayınları.
- Eravsar, O. (2000). *Seyahatnamelerde Kayseri*. Kayseri Ticaret Odası Yayını.
- Gabriel, A. (1954). *Kayseri Türk anıtları*. (Çev. Ahmed Akif Tütenk).
- Karatepe, Ş. (1999). *Kendini kuran şehir*. Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, No:30, Önder Matbaası.
- Kocatürk, F., & Yücel, C. (2012). *Kayseri'de 20. yüzyılda konut alanlarında kentsel doku ve yapı tipolojisinin değişimi*. İçinde B. Asiliskender, B. Ceylan, & A. E. Tozoğlu (Eds.), *Kayseri'nin Yirminci Yüzyılı* (ss. 139-162). Abdullah Gül Üniversitesi.
- Texier, C. (2002). *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*. (Çev. Ali Suat, Sadeleştiren Musa Yıldız) Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Özkan Matbaacılık Ltd. Şti.
- Yücel, C., Kocatürk, F., Baydoğan, M. Ç., & Kiraz, F. (2020). *Kayseri kent mekanında mimari ve kentsel niteliklerin değişimi (1923-2006)* (Project No. 1364-FBA-07-18). Erciyas Üniversitesi.